

SİYASİ YÖNETİMDE MEŞRUIYET SORUNU

Enver Sinan MALKOÇ*

Geliş Tarihi: 18.10.2017 Revize Tarihi: 28.11.2017 Kabul Tarihi: 09.12.2017

ÖZ

Siyasi yönetim olgusu, binlerce yıldan beri toplumsal yaşamın önemli bir parçası olagelmıştır. Buna binaen siyaset kurumu, sosyoloji biliminin ele aldığı temel ve değişmez toplumsal kurumlar arasında sayılmaktadır.

Yönetim olgusu, bireysel özgürlüğü sınırlayıcı doğası itibarıyla birçok tartışmanın da odağı durumundadır. İnsanların özgürlüklerini kısıtlayan bir yapının kamu vicdanında kabul görece meşru gerekçelere ihtiyacı olacaktır. Dolayısıyla siyasal yönetimin tarihte ortaya çıkışını sağlayan koşullar, tarih boyunca gelişen çeşitli yönetim biçimleri, devletin topluma karşı görev ve işlevleri, bunları yerine getirirken sahip olması gereken yetkinin sınırları gibi meseleler her zaman tartışılmıştır.

Bu bağlamda tartışmalar; var oluşu itibarıyla devletin insan toplumları için zorunlu ve vazgeçilemez olduğunu kabul eden yaklaşımdan onu tamamen haksızlıkla ve eşitsizlikle itham eden yaklaşıma; devletin uygulamadaki meşruiyetini halk iradesini yansıtmaya kabiliyetinde arayan yaklaşımdan bunun için belirli bir inanç ya da ideolojiye hizmet etme misyonunu şart koşan yaklaşıma; devletin yetki sınırının çok geniş olması gerektiğini savunan yaklaşımdan son derece küçültülmüş bir devlet organizasyonu, hatta yönetimsiz organizasyon taleplerine varıncaya kadar geniş bir yelpaze içinde yürütülmektedir.

Konunun çok geniş olması sebebiyle bu makalenin sınırları içerisinde sadece ilgili temel yaklaşımların varlıklarına kısaca değinilmekle yetinilmiştir. Böylece detaylarına inilmeksizin, tartışmaların hangi zemin üzerinden yürütüldüğünü ortaya koyan genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyasal Yönetim, Kamu Vicdanı, Meşruiyet, Devlet, Hukuk Devleti.

THE QUESTION OF LEGITIMACY IN POLITICAL ADMINISTRATION

ABSTRACT

The phenomenon of political administration has been a significant part of social life for thousands of years. Therefore, the institution of politics is regarded as one of the basic and permanent social institutions examined by sociology.

The phenomenon of administration is the focus of several discussions in terms of the restrictive nature of individual freedom. A structure that restricts individual freedoms need to have legitimate justifications which can be adopted by public conscience. So, issues such as the conditions of the emergence of political administration historically, various types of administration, duties and functions of state towards society and the limits of the authority during the performance of these duties have always been discussed.

In this context, there are various debates and approaches regarding the status of the state and political administration. Some approaches view the existence of the state as

* Yrd. Doç. Dr., Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, esinan76@yahoo.com.tr

necessary and indispensable whereas some others regard the state as the embodiment of injustice and inequality. Another approach looks for the state's practical legitimacy either in its ability to reflect popular will or in its mission to serve for a faith or ideology. Last, there is an approach suggests that the limits of the state authority should be very wide whereas other conflicting approaches advocate a minimal state organization or even demands for an organization with no administration.

As the scope of the topic is very wide, it is tried to mention only relevant main approaches within the limits of this paper. Thus it is attempted to make a general outline of the framework of these debates without entering into its details.

Key Words: Political Administration, Public Conscience, Legitimacy, State, Constitutional State.

GİRİŞ

Siyasal iktidar boyutuyla yönetim olgusu, insanlığın binlerce yıldan bu yana muhatap olduğu; önemli, belki de vazgeçilemez ama bir o kadar tartışmalı ve sancılı bir alandır. İnsanların diğer bazı insanlar tarafından yönetilmesinin meşru olup olmadığı ve meşru kabul edilmesi halinde bu uygulamaya dair sınırların nasıl çizileceği bu konudaki tartışmaların ilk ve en önemli basamağını oluşturmaktadır.

Aziz Augustine Büyük İskender'in esir aldığı bir korsanın hikâyesini anlatır. İskender korsana "Hangi cesaretle denizlerde saldırganlık yapabildin?" diye sorar. Korsan "Sen hangi cesaretle tüm dünyaya saldırabildin?" diye cevaplar. Ve konuşmasını şöyle sürdürür: "Ben sadece çok küçük bir gemiye sahip olduğum için korsan diye adlandırılıyorum sense aynı şeyi çok büyük bir donanmayla yaptığın için imparator olarak adlandırılıyorsun" (Chomsky, 2004: 7).

Bu hikâye özetle iktidarın meşruiyet problemini gözler önüne sermesi ve mezkur problem etrafında şekillenen tartışmaların kapısını aralaması bakımından sembolik bir niteliğe ve öneme sahiptir.

Bu noktada karşımıza, toplum hayatında doğan "kurumlaşma" ve "otorite" kavramları çıkıyor. Yine bu iki kavram arasında -belki de zorunlu olan- ilişki ve bu ilişkiyle temellenen devlet / siyasi yönetim olgusu da konuyla ilgili tartışmaların odak noktasını teşkil etmektedir. İnsanlık tarihi boyunca vuku bulan mücadeleler, karışıklıklar, savaşlar, ilhaklar, isyanlar, isyan bastırma hareketleri vb. siyasi sorunlarda çoğu kez bu meselenin, yönetimde hak ve meşruiyet probleminin etkisi görülmüştür.

"İktidar, yöneten-yönetilen ilişkisinde, yönetenin konumunu belirleyen başlıca kavramdır" (Taşdelen, 2010: 17). İktidarın başlıca özelliklerinden birisi de kurumlar kanalıyla yürütülmesi ve kurumlara dayanmasıdır (Taşdelen, 2010: 19).

"Yönetme gücü" olarak tanımlayabileceğimiz iktidar kavramı; karşımıza sosyal, ekonomik ve siyasi boyutlarıyla çıkabilen geniş bir kavramdır. Ancak makalemizin konusu itibarıyla burada sadece -devlet kurumunun vazgeçilmezi olan- siyasi iktidarla ilgilenmek durumundayız.

Otorite kavramını ise iktidar gibi bireysel olarak kullanılan bir güç olmaktan ziyade kurumdan gelen, kurumsal olarak üstlenilen bir yetki (yönetme yetkisi) olarak anlamak daha doğru olacaktır.

Dolayısıyla; yönetimde meşruiyet problemini inceleyeceksek öncelikle bu olguyu (devlet kurumu başta olmak üzere) kurumsal boyutuyla ele almak, hangi tarihi koşullara dayanan hangi gerekçelerle ortaya çıkıp süregeldiğini araştırmak ve bu gerekçelerdeki inandırıcılık payını irdelemek durumundayız. Gerekçelerin tarihi süreç içerisinde kazandığı çeşitlilik ise gücünü hangi kaynaktan alan ve hangi yönde icraat sergileyen yönetimlerin meşruiyet kazanabilecekleri tartışmalarını kaçınılmaz kılıyor. Yönetimlerde yetkinin makul ve meşru sınırının ne olabileceği de konuyla ilgili bir diğer tartışma konusudur.

1. İLK SİYASAL YÖNETİM ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Tarihte siyasal yönetimin ilk olarak nasıl ortaya çıktığına dair elimizde kesin bir bilgi yoktur. İlk devletlerin, bugün ulaşılabildiği en eski yazıdan daha önce ortaya çıkmaları ve eldeki tabletlerde konuyla ilgili aydınlatıcı bilgilere rastlanmaması bizi cevapsız sorularla baş başa bırakmaktadır. Ancak böylesine önemli ve her insanın - özellikle de bilim adamlarının- merakını çekecek bir bilmecenin somut bir cevabının bulunamaması bu konuda doğal olarak birçok tezin geliştirilmesini beraberinde getirmektedir. Geliştirilen tezleri, daha çok varsayımlara dayanan felsefi ağırlıklı olanlar ve eldeki sınırlı verilere dayanan bilimsel (tarihsel ve sosyolojik) ağırlıklı olanlar şeklinde ikiye ayırmamız mümkündür (Kapani, 2001: 38).

1.1. Felsefi Varsayımlar

“Gözlem ve deney verilerinin eşlik etmediği dönemlere ait bilgilerimiz bilimsel değil, metafiziksel” (Aydın, 2014: 57). Dolayısıyla bu türden görüşleri felsefi varsayımlar olarak değerlendirmek uygun olacaktır.

Bir grup felsefeci, insan yaşamında yönetim ve organizasyonun henüz ortaya çıkmadığı dönemlerde insanların yardımlaşma esasına dayalı olarak kardeşçe yaşadıklarını, mülkiyetin ortak olması sebebiyle aralarında alıp verecek ve böylece sorun çıkaracak hiç bir şey bulunmadığını, ancak daha sonra bazı zorbalardan türeyerek özel mülk edindiklerini savunurlar. Böylece güçlünün güçsüzü ezdiği, orman kanununun geçerli olduğu, haktan-hukuktan yoksun bir kaos ve zorbalık hali ortaya çıkmıştır. Sonra insanlar bir araya gelerek organize olmuş, güçlerini zorbalık etmek isteyenlere karşı birleştirmiş ve böylece insanlar arasında adaleti sağlayacak olan devlet mekanizmasını bir toplum sözleşmesinin üzerine bina etmişlerdir. Hobbes, Locke ve ünlü “Toplum Sözleşmesi” kitabının yazarı Rousseau bu tezi savunan düşünürler arasındadır.

Bu görüşün öncülerinden Thomas Hobbes’a göre “Devlet olmadıkça, herkes herkese karşı daima savaş halindedir” (Hobbes, 2007: 94). Bu durumda “Devletin amacı, bireysel güvenlidir” (Hobbes, 2007: 127). Çünkü bu güvenlik; doğal hukukla, birkaç kişi veya ailenin birleşmesiyle ya da tek bir karar verici tarafından yöneltilmeyen bir çoğunlukla sağlanamaz” (Hobbes, 2007: 127-128). Dolayısıyla böyle bir güvenlik için bir egemene ihtiyaç vardır. O egemen çoğunluk tarafından belirlenir ve “hiç kimse, çoğunluk tarafından belirlenmiş egemene adaletsizlik etmeden karşı gelemez” (Hobbes, 2007: 133). Bir başka deyişle, çoğunluğun sözleşmesine uymamak bir uyruk açısından adaletsiz bir tutum olacaktır.

Rousseau'ya göre ‐Toplum anlaşması şöyle ifade edilebilir: ‐İçimizden her biri, varlığını, bütün kuvvetini, müştereken, genel iradenin emrine verir ve biz, her ortağı bütünü bölünmez bir parçası kabul ederiz‐ (Rousseau, 1997: 19).

Bununla birlikte zamanla devletin anlamı değişmiş, adeta varlığı kendinden menkul bir hal almış ve -ileride göreceğimiz üzere- bazı filozoflara göre zorbalarn zorbalıklarını sistemleştirmek üzere kullandıkları bir araç haline gelmiştir.

G r ld ğu gibi bir yandan devletsizlik kaos ve zorbalık anlamına gelirken, diğer yandan devletin kendisi de zorbalığın aracı olabilmektedir. Aslına bakılırsa tarihte devlet otoritesinin kaybolduğu coğrafyalarda zorbalığın ve orman kanununun hüküm sürmeye başladığı da, devletin zorbalarda elinde bir araç olarak kullanıldığı da görülmüştür. Ancak bu tecrübelere bakarak devletin ortaya çıkış koşulları hakkında ileri sürülen görüşler bir tahmin ve beyin jimnastiğinden öte anlam taşımayacaktır.

Dolayısıyla tamamen bir varsayıma dayanan bu hipotetik teoriler, devletin ortaya çıkışını açıklamak yerine değişik siyaset teorilerinin oluşturulmasında bir çıkış noktası olarak kullanılmışlardır (Kapani, 2001: 38).

Zaten bu tahminlerin y r t ld ğu 18 ve 19. yüzyıllarda ulaşılan arkeolojik bilgilerin de en azından g n m zdekilerle kıyaslanamayacak kadar yetersiz olduğu açıktır.

Buna karşın özellikle 20. yüzyılda arkeolojik bilgilerin artması ve ilkçağ Yakındoğu medeniyetlerine ait yazılı tabletlerin ve papirüslerin bulunup alfabelerin çözülmesi gibi gelişmeler ortaya çıkmıştır (Bratton, 1995: 12). Bu durum, ilk devletlerin ortaya çıkışına dair -direk bilgilere olmasa da- birtakım ipuçlarına ulaşılmasını sağlamış, bu da bilimsel yönü daha ağırlıklı tezlerin üretilmesini beraberinde getirmiştir. Bunlar, olayı daha geniş bir perspektifle ve somut verilerle ele alıp incelemeleri bakımından diğerlerinden ayrılırlar.

1.2. Bilimsel Tezlerde Devletleşme Süreci

İnsanoğlu yery zindeki serüveni boyunca beslenme, barınma ve güvenlik gibi problemlerle yüz yüze gelmiş, sürekli olarak yaşam standardını yükseltme çabası içinde bulunmuştur. Bununla birlikte yaşam mücadelesini tüm hayvan cinslerinin aksine sadece doğal koşullara bağlı kalarak değil, aklını kullanarak ve planlı-programlı hareket ederek yürütmüştür. Bu planlı-programlı mücadele onu dayanışmaya ve işbölümüne dayalı kolektif yaşam biçimine sürüklemiştir. Böylece yaratılışı icabı zaten konuşma yeteneğine sahip sosyal bir varlık olan insan, hayat koşullarına karşı akılcı bir mücadelenin de gereği olarak, zorunlu bir biçimde toplum yaşantısı içine girmiştir.

Yönetim olgusu işte bu toplum yaşantısı içinde ortaya çıkar ve genellikle kurumsallaşmış yapılar üzerine bina edilir. Kurumsallaşmış yapılar, ‐kurumlar üstü kurum‐ olarak tanımlayabileceğimiz devletle kemale ermiştir. Devleti ortaya çıkaracak ölçüde köklü bir kurumsallaşma için ise yerleşik hayata ihtiyaç vardır.

Tarihte yerleşik hayata geçiş, kurumsallaşma ve devletleşme aşamalarını yaşayan toplumlara baktığımızda bu sürece farklı toplumların farklı sebep-sonuç ilişkileri çerçevesinde s r lendiklerini görüyoruz.

1.3. İlk Devletler

Neolitik dönemde tarıma ve hayvancılığa dayalı bir karma ekonomi ortaya çıkmış ve 3-4 bin yıl içinde Çin'den Avrupa'ya yayılarak köy aşamasındaki ilk yerleşik toplum yapılanmasını oluşturmuştu. Bu arada toprağın sürülmeden ve gübrelenmeden ekilmesi giderek verim düşüklüğüne yol açıyor, bu sorun eşdeğer verimlilikte geniş topraklara sahip olan Avrupa'da göçebe tarım ve göçebe köy yerleşmeleri yoluyla aşılabiliyordu. Tarıma elverişli topraklardan çok bozkırlar, çöller ve bataklıklarla kaplı olan Asya'da ise böyle bir yer değiştirme imkânı yoktu. Yerleşik topraklardaki güçlükler, bunların aşılması için daha gelişmiş bir örgütlenmeyi ve ilişkiler ağını zorunlu kılmıştı. Böylece sorunlarını köy aşamasında çözdükleri için bu noktada takılıp kalan Afrika ve Pasifik toplumlarının aksine Mezopotamya ve Mısır'da tarihin ilk yerleşik şehir örgütlenmelerinin yolu açılmıştır (Tuna, 1987: 76-82).

Asya'dan gelerek Yakındoğu'daki su boyu ovalarına yerleşen savaşçı kabileler sahip oldukları askeri örgüt yapısının da desteklediği merkezi bir yönetim-denetim sistemi kumuşlardır. Bu sistemle sazlık ve bataklıkların kurutulması, suyun kanallar vasıtasıyla çorak bölgelere ulaştırılması ve böylece tarım arazilerinin genişletilmesi sağlanmış, ayrıca bu arazilerin ve suyun bölüşümü düzenlenmiştir. Bu organizasyon toplumun gıda problemini çözmekle kalmamış, organizasyonun merkezi olarak kurulan ve direkt olarak üretime katılmayan şehirleri de besleyen bir "Artı Ürün" elde edilmesine yol açmıştır (Tuna, 1987: 83-85).

"Delta Uygarlıkları", "Su uygarlıkları" olarak isimlendirilen bu yapılar tarihte ilk devlet organizasyonlarının; Nil, Fırat ve Asya'nın büyük nehir vadilerinde ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bouthoul, "Sulama kanallarının kazısını ve bakımını yapma, bereketlendirilmiş toprakları bölme, çiftçilerin emniyetini sağlama meseleleri krali yetkiyi ve ilk yönetimleri yarattı" demektedir (Bouthoul, 1968: 20).

İlk olarak bu şekilde ortaya çıkan devlet organizasyonu ve şehirleşme, hızla diğer coğrafyalara da yayılmış, ancak bu yayılış yukarıda da değinildiği gibi değişik toplumlarda değişik ihtiyaçlar sonucu peyderpey gerçekleşmiştir. Örneğin Batı uygarlığının temeli kabul edilen Yunanistan coğrafyası, "dağların doğal olarak böldüğü bölgelere ayrılmıştı" (Tekin, 1995: 12). Ege çevresinde dağların birbirinden ayırdığı bu verimli ancak dar arazilerde yaşayan ve ihtiyaçları noktasında kendine yeterli olamayan topluluklar ticarete ve korsanlığa yönelik organizasyonlar kurmuş, böylece bu coğrafyada devletler birbirinden ayrı siteler şeklinde belirmiştir (Tuna, 1987: 108-111).

Devlet idaresine vücut kazandıran koşulların bölgesel farklılıklar göstermesi, devlet-toplum ilişkilerinin de farklı biçimlerde gelişmesini beraberinde getirmiştir. Örneğin Doğu'da tabii şartların zorluğu, bayındırlık işleri için bireysel çabaların ötesinde bir devlet gücünü zamanla zorunlu kıldığından bu topraklarda her zaman güçlü bir devlet otoritesi hüküm sürmüştü, buna karşın iktisadi ve siyasi alanda bireysellik, özel mülkiyet gelişip yerleşmemiş ve zenginlikler sayılı ellerde toplanmamıştır. Bu sebeple verimli topraklara sahip olan Batı'da toplumlar, devletin olmadığı zamanlarda da var olmuşlardır ama Doğu'da devletsiz toplum görülmemiştir. Batı'da devlet, yerine göre bir sınıfın öteki sınıfı ezmek için kullandığı araç haline gelebilirken Doğu'da devletin ana ödevi toplumu ihya etmektir. Batı'da ilk çağların kölelik sisteminden bu yana özel mülkiyet kutsal

olduğu halde, Doğu tarihindeki kutsal her zaman devlet olmuştur (Tahir, 1965: 144).

Bu açıklamalar, devletin meşruiyetini incelerken tüm devlet tiplerini aynı kefeye koymayarak olaya çok boyutlu bakılması gerektiğini, ayrıca herhangi bir toplum tarihinden yola çıkılarak üretilen “sınıf mücadelesi” vb. tezlerin kolaylıkla evrenselleştirilemeyeceğini ortaya koymaktadır.

2. FARKLI YÖNETİM ANLAYIŞLARININ MEŞRUIYET DAYANAKLARI

Yönetimin ortaya çıkışına dair üretilen tezlere göz attıktan ve bu ortaya çıkışın, şartlardaki farklılığa bağlı olarak değişik biçimlerde gelişebileceğini vurguladıktan sonra; devletin meşruiyetinin kaynağını konu edinen, bunu farklı temellere dayandıran görüşleri ele alabiliriz.

2.1. Meşruiyetin Kaynağını Devletin Bizzat Kendi Varlığında Bulan - Devlete Kutsal Bir Rol Bıçen Anlayış

Bu noktada en çok gönderme yapılan iki kavram “Devlet Aklı” ve “Hukuk Devleti” doktrinleridir. Belki de devletin tarihçesi kadar eski olan; Antik Yunan tarihçisi Thukydides’in eserlerinde bakış açısı olarak yansıtılan; Machiavelli tarafından sistemleştirilen ve Hegel tarafından zirveye çıkarılan Devlet Aklı doktrinine göre devletin bekası, bütün ahlaki davranışların ön şartıdır ve bu sebeple devlet, bu davranışları anlamlı hale getiren ilkelere tabi tutulamaz. Devletin iyiliği, bireyin iyiliğinden tamamen farklı bir temele ve haklılığa sahiptir. Devlet, haklılığını ve meşruiyetini kendi içinde taşır. Şayet devlet için bir ödev varsa bu, kendisini koruma ödevi olacaktır. Bunu yaparken alacağı tedbirlerin muhataplar nezdinde nasıl değerlendirildiği ise hiç önemli değildir (Sancar, 1997: 80-82).

Bu bakış açısı; devletin, kendisini ortaya çıkaran koşulların etkisinden sıyrılıp toplumdaki koparak “kutsallığı kendiliğinden” bir hal almasını sistemleştirerek savunan bir yaklaşımdır.

Devlet adı verilen tüzel kişiliğin yöneticisi olan gerçek kişileri yönettikleri kitlelere hesap vermektan koruyan ve hukuki sorumluluklardan muaf hale getiren bu felsefe, doğal olarak otoriter ve totaliter yönetimlerin dayanağı olagelmıştır.

2.2. Meşruiyetin Kaynağını Halk Egemenliğine Dayalı Hukuka Bağlayan Anlayış

Yönetme yetkisini bizzat devlet kurumunun kutsallığı varsayımına bağlayan anlayışın karşısındaki hukuk devleti doktrini Avrupa’da Aydınlanma ve Burjuva devrimleriyle ortaya çıkmış ve devlet iktidarının hukukla bağlanması, sınırlanması ve böylece devlet kudretinin keyfilikten arındırılması prensipleri üzerine bina edilmiştir. Burada hukuk devletini herhangi bir yasa devletinden ayıran belirleyici özellik ise hukuk devletinde insan haklarının ve bireysel özgürlüğün devletin temeli olarak gözetilip korunmasıdır (Sancar, 1997: 83).

Aydınlanma çağı düşünürlerinden, Toplum Sözleşmesi yazarı Rousseau; bir yandan tebaanın devlet otoritesine itaatini mecbur sayarken diğer yandan “hâkim varlığın” da tebaayı faydalı olmayan hiçbir kayıt altına sokamayacağına vurgu yapmaktadır (Rousseau, 1997: 39). Bunu; toplumun devlete yönelik görev ve sorumluluğuna karşı devletin de topluma yönelik görev ve sorumluluklarının

olduğu şekilde yorumlamak gerekir. Dolayısıyla devlet otoritesine itaat; ondan gelecek talimatların faydalı olması şartıyla kayıt altına alınmaktadır. Bu noktada; hangi talimatın kime göre ve nasıl faydalı sayılabileceği soruları muallakta kalmaktadır. Ancak bu tür soruların halk oylamasıyla açıklığa kavuşturulması, kararların oy çoğunluğuyla alınması ve yöneticilerin halk tarafından denetlenerek istendiği takdirde değiştirilebilmesi en makul çözüm olarak görülmektedir.

Bu anlayış, Fransız devriminden sonra oluşan, egemenliğin yöneticilerde ve yasa koyucu meclislerde değil, halkta olduğu görüşüyle zemin bulmuştur (Wallerstein, 2000: 16).

Max Weber, otoritenin kaynağını/meşruiyetini geleneklere ya da yöneticilerin kişisel karizmasına dayandıran iki görüşün aksi yönünde gelişen bu anlayışın, rasyonel temellerde “yasallaştırılmış kurallar”ın üstünlüğüne dayandığını ileri sürmüştür (Weber, 2012: 334). Buna göre meşruluk iddialarının geçerliliği “Rasyonel Temeller”, “Geleneksel Temeller” ve “Karizmatik Temeller” olmak üzere üç farklı temele dayandırılabilen, ancak rasyonel temellere dayalı anlayış, diğerlerinden köklü biçimde farklılık arz etmektedir.

Geleneksel Temellerde “çok eski geleneklerin kutsallığına duyulan yerleşmiş inanca” dayanan otoritenin meşruluğu anlayışı Karizmatik Temellerde “tekil bir kişiye ve onun buyruğuyla etrafında ortaya çıkarılan düzene bağlılığa” dayalıdır (Weber, 2012: 334-335). Rasyonel / Yasal Otoritede ise amir bizzat “kişiler üstü düzene bağlıdır”. Dolayısıyla “otoritedeki kişiye itaat”, “bireysel olarak ona değil”, “kişiler üstü düzene” olmaktadır. İtaat, “rasyonel olarak sınırlandırılmış yetki alanı içinde” zorunludur. Ayrıca “rasyonel tipte idari kadronun üyelerinin üretim ya da yönetim araçlarının sahipliğinden tamamen ayrılması gerekliliği prensip meselesidir” (Weber, 2012: 336-337).

Burada betimlendiği şekliyle tam bir halk egemenliğinin birdenbire -ya da herhangi bir yer ve zamanda tam olarak- gerçekleştirilebildiğini söyleyebilmek de mümkün değildir. Parlamentoya geçiş sürecinde öncelikle belli bir gelir düzeyi esas alınmış ve yönetimde burjuva iktidarı söz konusu olmuştur. İşçi sınıfına ve toplumun diğer katmanlarına parlamenter düzen içinde zamanla yer verilmiştir. Söz konusu “yer verme” ise uzun süre siyasetin yürütülmesi kademesinde gerçekleşmemiş; sadece bu sınıflara sistem içinde nispeten daha iyi bir yer verme şeklinde ortaya çıkmıştır (Coşkun, 1997: 163).

2.3. Meşruiyetin Kaynağını, İdeal Kabul Edilen Bir Öğretiye Bağlayan Anlayış

Siyasal yönetimin ancak ideal (ve bazen kutsal) bir öğretiye bağlılıkla meşruiyet kazanabileceğini savunanlar da vardır. Buna göre devlet, meşruiyetini bizzat kendi varlığından alamayacağı gibi halkın tercihlerine göre idare edilmesinden de alamaz. Zira devlet, varlığını belli başlı, kabul edilebilir bir misyona dayandırmak zorundadır ve bu noktada halkın tercihleri de her zaman isabetli, doğru tercihler olmayabilir. Bu durumda doğruluğundan şüphe edilmeyen ideal bir sistem, halkın iradesini arkasına alsın ya da almasın yönetime meşruiyet kazandıracaktır.

Bu anlayışı taşıyanlar arasında, siyasal yönetimi dini bir inanca ya da beşeri bir ideolojiye göre şekillendirmek isteyenler olabilmektedir.

“Klasik anlamda meşruluğun ilk temellerinden birisi dinî (teolojik) kaynaktır” (Aydın, 2014: 186).

Kur’an-ı Kerim birçok hukuki kaide içermektedir ve bizzat Kur’an-ı Kerim’de yer alan “...Hüküm ancak Allah’ındır...” (Yusuf 12/40), “...Kimler Allah'ın indirdikleriyle hükmetmezlerse işte onlar kâfirdirler” (Maide 5/44) ayeti kerimeleri bir siyasal yönetimin İslam hukukuna göre hükmetme zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

Günümüz siyasal İslamcılar da dinin bu siyasal tutumuna vurgu yapmaktadırlar. Yalçın Akdoğan’a göre; “İslamiyet’in teolojik olarak sosyal ve siyasal yapıyı önemsemesi, bu yapının meşruiyetini kutsal bir güce bağlaması İslamcılara göre İslamiyet’i adeta bir siyasal ideoloji düzeyine çıkarmaktadır” (Akdoğan, 2000: 23). Buna karşın İslam’ın siyasi alana ilişkin prensiplerini; bu dinin siyasete indirgenmesi yerine siyaseti de kuşatması şeklinde yorumlayabilmek mümkündür. Nitekim İslam’ın siyasal alanla ilgili düzenlemelerinin adalet (Maide 5/8, 42), merhamet (Beled 90/17), istişare (Âl-i İmran 3/159) gibi aslında toplumsal yaşamın her alanı için geçerli olan temel ilkelerinin etrafında şekillendiği söylenebilir.

Hıristiyanlık her ne kadar İslam’da olduğu gibi hukuki kaideler içermese de bu dinin temsilcilerinde de bir yönetimin meşruiyetini dine dayandırma eğilimi çokça görülmüştür.

Hıristiyan filozof Saint Augustinus, toplumun yöneticisi olan kralın buyruğuna itaati toplumun birliği için gerekli olarak nitelendirir. O halde “evrendeki bütün varlıkların yöneticisi olan Tanrı’nın buyruklarına” itaat, kralın buyruklarına itaatten daha fazla gereklidir (Augustinus, 2010: 92-93). Öyle ki; “Tanrı bir halka bir şey buyurduğunda, bu şey bu halkın adetlerine ya da yasalarına aykırı olsa bile yapılmalıdır, (...) daha önce yasalaşmamışsa yasalaşmalı” dır (Augustinus, 2010: 92).

Bu düşüncelerden yola çıkan Augustinus, Tanrı Devleti isimli eserinde Tanrı Devleti’nin karşısına Yeryüzü Devleti’ni koyar ve yaptığı ayırmada bu ikincisinin Şeytan’a -kötüye- boyun eğenleri kapsayacağını ileri sürer (Gökberk, 1990: 156).

Ruhani ve dünyevi iktidarın sınırları hakkında 13. yüzyıl sonu Avrupa’sında şiddetli tartışmalar ve hatta çatışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalarda papalık savunucularına göre “ruhun maddeye, ruhani olanın dünyevi olana üstünlüğü (...) doğal hiyerarşinin gereğidir. Dolayısıyla Hıristiyan toplumsal düzeni içindeki dünyevi iktidar ruhani iktidara bağımlı olmak zorundadır” (Ağaoğulları-Köker, 1991: 16). Aynı söylem doğrultusunda “gerçek krallığın doruğunda oturan papa, aynı zamanda tek gerçek kraldır” (Ağaoğulları-Köker, 1991: 18).

Bu verilen örneklerden farklı olarak; siyasal yönetimin meşruiyetini din dışı bir kaynağa/ideolojiye bağlayanlar da olagelmıştır. Sosyalizmin önemli isimleri Karl Marx ve Friedrich Engels’e göre “siyasi iktidar, aslında, bir sınıfın diğer sınıfları baskı altında tutmaya yarayan örgütlü gücünden başka bir şey değildir” (Marx-Engels, 1998: 76). Bu söylemin, siyasal iktidar olgusuna daha temelden karşı olduğu görülmektedir. Ancak yine aynı ikiliye göre komünistlerin yakın gayesi; “proleterlerin bir sınıf halinde teessüsü, burjuva hâkimiyetinin yıkılması, siyasi iktidarın proletarya tarafından ele geçirilmesi” (Marx-Engels, 1998: 63) olarak belirlenmektedir. Böylelikle proletarya “bir devrimle hâkim sınıf durumuna

geçince ve hâkim sınıf olarak, eski üretim rejimini zor kullanarak yıkınca, bu üretim rejimiyle birlikte sınıf antagonizmalarının ve genel olarak sınıfların varlık şartlarını da yıkmış olacak ve böylece, bizzat kendi sınıfını ortadan kaldıracaktır” (Marx-Engels, 1998: 76-77).

Özetle ifade etmek gerekirse Marksizm; karşı çıktığı toplumsal sınıf ve siyasal iktidar olgularının ortadan kaldırılması için proletarya sınıfının devrimle işbaşına geleceği, siyasal iktidarı ele alacağı bir geçiş dönemi öngörmekte ve hedeflemektedir. Dolayısıyla burada; sadece öngörülen geçiş döneminin sosyalist ideolojiye bağlı iktidarına meşruiyet atfedilmektedir.

3. YÖNETİM OLGUSUNDA MAKUL VE MEŞRU SINIR

Siyasal yönetim alanındaki bir diğer tartışma konusu da yönetimin görev ve yetkileri bakımından sahip olabileceği öngörülen sınırlarla ilgilidir. Bu noktada; yöneticilerin toplumsal yaşama dair düzenlemelerinin nerede başlayıp nerede biteceği, iktidarın bireysel ve bireyler arası davranışlara ne ölçüde müdahalede bulunup kısıtlamalar getirebileceği üzerine tezler geliştirilmiştir.

Söz konusu yetkinin maksimum düzeyde geniş olması gerektiğini savunanların varlığına karşın bunun olabildiğince dar sınırlar içinde kalması hatta hiç olmaması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır.

3.1. Olabildiğince Geniş Yetkilerle Donatılmış Yönetim

Meşruiyetin kaynağını devletin bizzat kendi varlığında bulan anlayışı yukarıda görmüştük. Devlete kutsal bir rol biçen bu anlayış, siyasal yönetimin toplum karşısındaki yetki sınırlarını da doğal olarak son derece geniş tutmaktadır.

Bu görüşün öncülerinden Hobbes’a göre; “Uyruklar hükümet şeklini değiştiremezler”, “egemenin eylemleri uyruk tarafından değiştirilemez”, “egemenin yaptığı hiç bir şey uyruk tarafından cezalandırılmaz”, “uyruklarının barışı ve savunulması için neyin gerekli olduğuna egemen karar verir”, “uyruklara hangi düşüncelerin öğretilmesine egemen karar verir”, uyrukların adalet ölçüleri içinde nelere sahip olacağına egemen karar verir, “yargılama ve anlaşmazlıkları çözme hakkı da ona aittir”, “uygun gördüğü şekilde savaş ve barış yapma hakkı da ona aittir”, “ödül ve ceza vermek”, “şeref ve paye vermek” de egemenlerin yetkisi dâhilindedir. Zira “uyrukların gücü ve şerefi egemen güç karşısında yok olur” (Hobbes, 2007: 131-137).

Burada; devlet olmaksızın insanın hiç bir değerinin kalmayacağı görüşünden hareketle kutsal devlet anlayışına varıldığı ve bu tüzel kişiliği temsil eden gerçek kişilere (yönetici konumundaki bireylere) adeta bir dokunulmazlık zırhının giydirildiği görülmektedir. Böylece yaptıklarının hikmetinden sual olunmazlık vasfı verilen yönetenler ile yönettikleri kitleler arasına kesin çizgilerle bir ayırım getirilmiş olmaktadır.

3.2. Küçültülmüş Yönetim

Kuvvetler ayrılığı ve devletin küçültülmesi ilkeleri, liberal teoride yer almaktadır (Mahcupyan, 1997: 21). “Liberalizm, ister monarşik, isterse feodal, askeri, ruhbanı ya da cemaatçi olsun her çeşit siyasal mutlakiyetçiliğe karşıdır.” (Marshall, 1999: 256). John Locke, David Hume, Jeremy Bentham ve John Stuart Mill gibi

liberalizmin öncüsü olan düşünürler “toplum sözleşmesi kuramını vurgular ve devletin bireylerin yaşamına en az düzeyde müdahale etmesini savunurlar (Marshall, 1999: 256).

Bu durumda liberallerin, totaliter rejimlere karşı çıkmakla birlikte siyasal iktidarın tamamen yok olmasını da desteklemediklerini, böyle bir durumun kaosa yol açacağından hareketle siyasal iktidarın belirli sınırlar içerisindeki varlığını gerekli gördüklerini ifade edebiliriz. Liberaller, insan toplumlarının yetki ve müdahale alanları sınırlandırılmış hükümetler tarafından idare edilip olabildiğince hür yaşayarak gelişebileceklerini savunurlar.

Batı’da modern dönemle birlikte liberal anlayışın revaç bulduğunu ve özellikle ilk modern anayasaların bu teori doğrultusunda şekillendiğini söyleyebiliriz. “İlk modern anayasalardaki temel haklar kataloğu, liberal kamusal alanın mükemmel bir imajını verir: Bu haklar, özel bir alan olarak toplumun özerkliğinin garantilenmesini ve kamusal otoritenin birkaç işlevle sınırlandırılmasını garanti ediyordu” (Habermas, 2004: 99).

Dolayısıyla bir tarafta her çeşit totaliter ve baskıcı yönetim, diğer tarafta ise yönetimi kökten reddeden anarşizm olduğunu düşünürsek, yetki ve müdahale alanı olabildiğince sınırlandırılmış, birey ve gruplara olabildiğince geniş hareket alanı sağlayan bir siyasal yönetimin hem esneklik hem de düzen sağlayan yapısıyla bunların arasında yer aldığını söyleyebiliriz. Özetle ifade etmek gerekirse liberaller; siyasal bir yönetimin insanlar üzerindeki yaptırım gücünü, ancak belli sınırlar içinde kalması şartıyla makul ve meşru kabul etmektedirler.

Thomas More’da ütopyasında son derece gelişmiş kurumların oldukça az sayıda yasayla idare edildiği bir özgür yaşam modeli oluşturma çabasıydı (More, 1999: 79-80). Bununla birlikte Ütopya’da toplum yaşantısının kanunlar ve devlet baskısı yerine kemikleşmiş gelenekler kullanılarak neticede yine son derece katı kalıplarla çevrelenmiş olduğunu da not düşmek gerekiyor.

Batı modernizmiyle birlikte teorik planda öne çıkan liberalizmin pratikte ne derece hayat bulabildiği ise ayrı bir tartışma konusudur. Habermas’a göre “meşruiyet açığı ya da meşruiyet krizi teori ile pratik arasındaki açığı, uyumsuzluğu, uçurumu ifade etmektedir” (Çelik, 2013: 158). Habermas, “müzakereci demokrasi ve siyaset modeli” ile “liberal demokrasinin meşruiyet anlayışını ve yaşadığı krizi aşmaya yönelik” önerilerde bulunur. Buna göre kriz “aktif yurttaş katılımı, sivil toplum, kamusal tartışma” ile aşılabacaktır. Burada hedeflenen; “devlet erkleri arasında değil, toplumsal entegrasyonun değişik kaynakları arasında yeni bir denge kurulmasıdır” (Demir, 2011: 58).

3.3. Yönetim Olgusunun Gayr-ı Meşruluğu Tezi ve Yönetimsiz Organizasyon Önerisi

Anarşizm, yönetim olayını temelden gayr-ı meşru ilan eden ve en despotundan en esneğine varıncaya kadar her çeşit yönetim biçimine karşı çıkan bir doktrindir.

Marksistler gibi Anarşistler de; bir zamanlar olmayan ve gelecekte yine ortadan kaldırılacak sınıfsal bir baskı aracı olarak gördükleri devlete karşı çıkmışlardır (Aydın, 2014: 193-194). Ancak devletin her çeşidine karşı çıkan ve onu bütünüyle

gayr-ı meşru sayan Anarşistlerin bu konuda, devletin lağvedilmesinden önce bir proleter devlet hedefleyen Marksistlerden daha tutarlı oldukları düşünülebilir.

Anarşistler, insan topluluklarının karşılaşacakları birçok sorunu çözebilmek için kolektif çabaya, dolayısıyla da organize bir çalışmaya ihtiyaç duyduklarını kabul ederler. Ancak bu organize çalışma için bir “yönetim” mekanizması oluşturulmasının gerekli olmadığını, insanların birbirlerini yönetmeden de yardımlaşabileceklerini savunurlar.

Anarşist kuramcı Michael Bakunin’e göre iktidar, kendisine dahil olanları kişisel ve sınıfsal çıkarlar gözetken despot sömürücüler, kendisine tabi olanları ise köleler haline getirir. Bu yüzden anarşistler her hükümete, her devlete ve her tür devlet örgütlenmesine düşmandırlar (Bakunin, 1997: 136). Bunların yerine ise bireyler üzerinde hiçbir tahakküm kurmayacak federasyonlar ve onların birleşmesiyle oluşacak konfederasyonlar tarzında bir örgütlenme modeli önerirler (Woodcock, 1998: 149-257).

Binlerce yıldan beri yaşam tarzlarını hiç değiştirmedikleri düşünülen Avustralya yerlileri Aborjinler hakkında bir roman yazan Marlo Morgan’ın aktarımına göre bu kabilelerde yönetimsiz bir işbölümü ve organizasyon -her ne kadar sade ve basit olsa da- mevcuttur (Morgan, 2000: 149).

Aynı şekilde Güney Amerika’da yaşayan pek çok yerli kabiledede otoritesi olmayan şeflik kurumu işletilmiş ve bu toplumlarda da siyasal iktidar oluşmamıştır (Akay, 2000: 18-19).

Ancak tüm bu örneklerin çok sınırlı bir nüfusa sahip ve kendi kendisine yetecek bir yaşam standardını yakalamış, bununla birlikte ilişkiler ağı ve dolayısıyla organizasyonları son derece sınırlı kalmış toplumlardan verildiği görülmektedir. Aynı türden bir organizasyonu, yaşamını -zorunlu olarak- daha karmaşık bir ilişkiler ağıyla sürdüren toplumlarda görebilmemiz mümkün değildir. İlk devletlerin kuruluşundan bahsederken de belirttiğimiz gibi bu tür toplumlar güç koşulların getirdiği bir mecburiyet neticesinde devlet tarzı bir örgütlenmeye gitmişlerdir. Böyle geniş ve kapsamlı bir örgütlenmenin ise güç, otorite ve hiyerarşi -dolayısıyla da yönetim- olmaksızın yürütülebilmesi imkânsızdır.

SONUÇ

Dünyamız; bazen uğruna fedakârlık yapılan ya da bazen bunun aksine üzerinden rant devşirilen çok farklı inançlara ve ideolojilere ev sahipliği yapmaktadır. Farklılık sadece insanların kendisine yöneldikleri bu inanç ve fikirlerde değildir. Onlara yönelen toplumlar ya da aynı toplum içerisindeki (iktisadi, kültürel vb.) sınıflar da büyük bir çeşitlilik göstermektedir.

Aslında bu farklılık hâli; insanoğlunun tek tipleştirilmeye aykırı tabiatının, çok fazla renk ve çeşit arasında dağılım göstermeye yatkın fitratının bir göstergesi olarak da yorumlanabilir.

Bu durumu ister olumlu isterse olumsuz tarafından okumaya çalışalım; neticede söz konusu farklılıklar dünyadaki varlıklarını devam ettirdikçe siyasal konulardaki görüş ayrılıkları da sürüp gidecektir. Siyasal yönetim kavramının daha en temelden meşru olup olmadığı sorunsalından başlamak üzere, çeşitli yönetim anlayışları arasından hangisinin meşru görülüp hangisinin meşru görülmeyeceği ve devletin

toplum üzerinde meşru sayılacak müdahale alanının nerede başlayıp nerede biteceği gibi konular geçmişte tartışıldığı ve halen tartışılmakta olduğu gibi muhtemelen gelecekte de tartışılmaya devam edecektir.

Zamansal ve mekânsal boyutlarıyla adeta evrensel bir niteliğe sahip olan bu tartışmalar diğer yandan yine zamansal ve mekânsal şartların çeşitliliğinden kaynaklanan farklı yansımalara da sahne olmaktadır. İdeal yönetime ulaşma arayışları içinde demokrasinin öne çıktığı 20 ve 21. yüzyıl dünyasında tartışmaların daha çok hukuk devleti, radikal demokrasi, sivil toplum ve bireysel özgürlük gibi kavramlar etrafında yoğunlaştığı görülmektedir.

Ancak bütün bu tartışmaların da büyük ölçüde 18-19. yüzyılda başlayan liberalizm tartışmalarının günümüz koşullarındaki devamı niteliğinde olduğu söylenebilir. Neticede hukuk devleti kavramından; hareket alanı ve yetkileri demokratik koşullar altında şekillenen hukuk normlarıyla “sınırlandırılmış devleti” anlayabiliriz. Burada devletin hareket alanı hem sivil toplum hem de “bireysel hak ve özgürlükler” lehine sınırlandırılmış olmaktadır ki bu da liberal anlayışla birleşmektedir.

Sonuç olarak; insanın ve toplumun söz konusu olduğu her yerde geçerliliğini koruyan siyasi yönetim tartışmalarının makalemizin sınırları içinde ele aldığımız ve temel çizgilerini ortaya koymaya çalıştığımız kulvarlar üzerinde boy gösterdiğini görmekteyiz. Buna göre zamansal ve mekânsal değişkenlerin ürünü olan yeni kavramsal açılımlar dahi bu kulvarların dışında değerlendirilememekte, dolayısıyla siyaset bilimine ait güncel yaklaşımların sağlıklı şekilde anlaşılıp değerlendirilebilmesi için söz konusu kulvarlara ait çizgilerin zihinlerde netleştirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Ağaogulları, M. A. ve Köker, L. (1991). *Tanrı Devletinden Kral-Devlete*, Ankara: İmge Kitabevi.
- Akay, A. (2000). *Minör Politika*, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Akdoğan, Y. (2000). *Siyasal İslam*, İstanbul: Şehir Yayınları.
- Augustinus, (2010). *İtirafnar*. (Çev. Çiğdem Dürüşken). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Aydın, M. (2014). *Kurumlar Sosyolojisi*, 2. Basım, İstanbul: Açılım Kitap.
- Bakunin, M. (1997). Almanya’da Hegelcilik, Anarşizmin Temeli, Devletçilik ve Marxizm, Devlet ve Anarşi. (Çev. Alev Türker). *Doğu-Batı Dergisi*, 1, 131-137.
- Bratton, F. G. (1995). *Yakındoğu Mitolojisi*. (Çev. Nejat Muallimoğlu). İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bouthoul, G. (1968). *Siyaset Sosyolojisi*. (Çev. Ali Türkay Yazıcı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Chomsky, N. (2004). *Korsanlar ve İmparatorlar*. (Çev. Fatma Ünsal). 2. Baskı, İstanbul: Yeni Zamanlar Yayınları.
- Coşkun, İ. (1997). *Modern Devletin Doğuşu*, İstanbul: Der Yayınları.
- Çelik, M. (2013). Avrupa Birliği’nde Yaşanan Meşruiyet Krizi, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 15/2, 151-190.
- Demir, G. (2011). Habermas ve Foucault: Müzakereci Demokrasi ve Yönetimsellik, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, 22, 48-71.

- Gökberk, M. (1990). *Felsefe Tarihi*, 6. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Habermas, J. (2004). “Kamusal Alan”, *Kamusal Alan*, Edit: Meral Özbek, İstanbul: Hil Yayınları.
- Hobbes, T. (2007) *Leviathan*, (Çev. Semih Lim). 6. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kapani, M. (2001). *Politika Bilimine Giriş*, 13. Basım, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Mahcupyan, E. (1997). “Kapitalizm, Liberalizm ve Devlet”, *Doğu Batı Dergisi*, 1, 17-23.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. (Çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürçü). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1998). *Komünist Partisi Manifestosu*. (Çev. Cenap Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- More, T. (1999). *Ütopya*. (Çev. T. Gökçen Sağnak). İstanbul: Gün Yayıncılık.
- Morgan, M. (2000). *Bir Çifti Yürek*. (Çev. Eren Cendey). 6. Baskı, İstanbul: Dharma Yayınları.
- Rousseau, J.J. (1997). *Toplum Anlaşması*. (Çev. Vedat Günyol). İstanbul: M.E.B. Yayınları.
- Sancar, M. (1997). “Devlet Aklı, Hukuk Devleti ve Devlet Çetesi”, *Birikim Dergisi*, 93-94, 80-90.
- Tahir, K. (1965). *Yorgun Savaşçı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Taşdelen, M. (2010). *Siyaset Sosyolojisi*, 2. Baskı, İstanbul: Kocav Yayıncılık.
- Tekin, O. (1995). *Eski Yunan Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuna, K. (1987). *İlk Şehirlerin Ortaya Çıkış ve Yaygınlaşması Üzerine Sosyolojik Bir Deneme*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Wallerstein, I. (2000). *Bildiğimiz Dünyanın Sonu*. (Çev. Tuncay Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum*. (Çev. Latif Boyacı). İstanbul: Yarın Yayınları.
- Woodcock, G. (1998). *Anarşizm*. (Çev. Alev Türker). 3. Baskı, İstanbul: Kaos Yayınları.